

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД

Національно-культурний розвиток держави, бажання зайняти належне місце серед народів світу неможливі без розвинутого почуття власної гідності, знання своєї історії, культури, ментальності. На сучасному етапі розвитку України з її полінаціональним населенням, широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю особливого значення набуває проблема консолідації української нації, розвитку її історичної свідомості, відновлення народних традицій і культури. Вирішення цих проблем, як показує досвід, значною мірою залежить від сучасної мовної політики держави. Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві, особливо гостро вони відчуваються в поліетнічних державах, у яких переплітаються з економічними, соціально-політичними, національними, релігійно-конфесійними інтересами населення.

З проголошенням незалежності в Україні багато наукових праць та конференцій було присвячено аналізу мовної проблеми в державі, її історії та перспективам¹.

Україна, яка фактично розташована у центрі Європи, за всю свою багатотисячову історію відчувала на собі вплив та політичний тиск з боку інших держав, особливо в ті часи, коли її землі входили до складу цих держав. З середини XVII ст. значна частина українських земель увійшла до складу Росії і тому не випадково, що саме російська політика значною мірою вплинула на подальшу долю України, її розвиток.

Між Україною та Росією за довгі роки розвитку в єдиній державі склався особливий характер відносин, який сьогодні визначається їхньою традиційною близькістю в територіальному, економічному та історико-культурному плані, значним відсотком етнічних росіян серед населення України та українців у Росії, глибокими духовними коренями народів.

Урядова ж політика царської Росії щодо України під час входження українських земель до її складу зводилася в основному до такої головної мети, як досягнення повного злиття українців з російською народністю та знищення шкідливого для останньої

розуміння українцями своєї національної особливості серед інших народів імперії. У своїй суті то була політика великоросійського централізму на межі з шовінізмом.

У книзі «Мова і нація» автори В.Іванішин та Я.Радевич-Виницький висловлюють думку, що політику царизму до народної української мови слід охарактеризувати як лінгвоцид — свідоме, цілеспрямоване нищення мови як головної ознаки етносу — народності, нації². Одним з перших документів у цьому плані був Указ Петра I від 1720 р. про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які необхідно «для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти..., щоби ніякої різниці і окремого наріччя в них не було»³.

Культурне життя українського народу з другої половини XVII ст. розвивалося в основному в умовах боротьби за свою незалежність і державність. У цьому процесі питання збереження рідної мови було одним з найголовніших.

Важливим фактором активізації українського національного руху в Російській імперії стали ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст., які радикалізували українське суспільство та стимулювали пошуки шляхів перетворення існуючих в імперії порядків.

Епохальною подією для активізації національно-визвольного руху, популяризації української мови і всієї культури було видання у 1798 р. Іваном Котляревським поеми «Енеїда», у якій вперше була використана українська народна мова як літературна. Саме цей твір поклав початок нової української літератури.

У 1818 році появилася перша «Грамматика малоросійського наречія» Олекси Павловського, складена ще в 1805 р.⁴. Зусилля послідовників І. Котляревського та особливо творчість і громадська діяльність Т. Шевченка, вихід у 1840 р. його «Кобзаря» остаточно закріпили за українською мовою статус літературної, пробудили національну свідомість українців, що, загалом, сприяло розгортанню боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Але розвиток українського національного руху вважався небезпечним для правлячих кіл Російської імперії. Навіть у період значних політичних змін цар Олександр II, який відомий своїми ліберальними реформами, затвердив Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. про заборону української мови, у якому зазначалося, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя її, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на

неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова»⁵.

Ще один документ, підписаний Олександром II, відомий, як Емський указ 1876 р., забороняв українське письменство. Заборонялося друкувати українською мовою книжки і навіть тексти до нот, ставити українські театральні п'єси й виконувати прилюдно українські пісні⁶. Цей жорстокий наказ не зміг вбити ані української національної думки, ані української літератури, але він свою справу зробив — політична активність українських громад, що діяла у той час, дуже впала.

Переслідування з боку російського уряду примусили українських діячів усе більше звертати свої погляди на сусідню Галичину, де революція 1848 року викликала серед українців жвавий національний інтерес. У Львові «Собор руських учених» ухвалив установити основи української граматики й правопису, заявивши про самостійність української мови та її єдність на цілім етнографічній просторі від Карпат до Кубані, а у Львівському університеті була заснована кафедра української мови й літератури⁷.

Російський уряд заохочував переселення в Україну представників інших національностей, і в першу чергу росіян, з метою, окрім вирішення економічних проблем, також політичною — послаблення українського руху.

Початок ХХ ст. в діях Росії позначився швидким зростанням політичного та національного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції. У період революції 1905–1907 рр. на деякий час українці змогли здобути свободу від спеціальної цензури, розширили межі літературної роботи, збільшили кількість українських видань, організували громадську діяльність у сфері народної освіти, з'явилася легальна українська преса.

Українська національна самосвідомість проявила себе у цей період національним представництвом у першій та другій Державних Думах, коли представники української парламентарної громади ставили проблеми про потреби українського населення в галузі народної школи, націоналізації середньої та вищої освіти, а також про реформи місцевого врядування, економічних та соціальних відносин.

Однак з поразкою революції розпочався новий період переслідувань українського руху. Уряд почав помалу ліквідовувати здобутки революційних років. Цей період збігся з активізацією націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які спирався у своїй політиці міністр внутрішніх справ, а згодом — голова уряду Росії П. Столипін.

Боротьба з «прагненням іногородців до національного самовизначення» стала одним з гасел столипінського врядування — і до цих іногородців уряд свідомо включив українців. У ряді циркулярів по відомству Міністерства внутрішніх справ П. Столипін оголосив боротьбу з українством державним завданням, покладеним на Росію з XVII ст. Він пояснював, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах»⁸. Багато українських періодичних видань було заборонено, українські товариства закривалися. Коли ж розпочалася Світова війна, то було припинено майже всі прояви українського культурного життя.

Загальноєвропейська політична та економічна криза, Перша світова війна призвели до падіння самодержавства. Суттєві зміни у суспільстві сприяли піднесенню національно-визвольних процесів майже на усій території колишньої Російської імперії.

У період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., коли український народ створив власну державу (УНР, Гетьманат, Директорія) і декілька років підтримував її існування, відбувалася консолідація українських сил і кардинальні зміни культурного характеру, що проявилось також і у вирішенні мовної проблеми — українська мова стає державною.

У березні 1918 р. був оприлюднений Закон Центральної Ради про державну мову, у якому говорилося про те, що по всіх торгово-промислових, банкових і т.п. закладах, конторах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська⁹.

Меморандумом Українського наукового товариства у Києві за права української мови підкреслювалося: «Мовою виявляється й душа народу, і його обличчя. Політичні права народу в великій мірі означаються політичними правами його мови. Справжні державні права має народ тільки доти, доки його мова є державна. І навіть культурно розвиватися може український народ без пе-

репон тільки тоді, коли забезпечені будуть політичні права для української мови, бо суспільне будівництво нерозривно зв'язано з будівництвом державним»¹⁰.

Дуже важливе значення мало прийняття Закону Директорії УНР про державну мову в Українській Народній Республіці, який затверджував, що «державною мовою в Українській Народній Республіці вважається Українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті й всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах. Приватним особам дозволяється звертатись до цих установ на їх мовах»¹¹.

Зі встановленням радянської влади, її представники змушені були піти на проведення українізації, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби в Україні і прагнули забезпечити собі підтримку місцевого населення. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром, рамках. 20-ті роки ХХ ст. стали черговим періодом національного відродження. Зростала кількість шкіл з українською мовою навчання, книжок, газет, журналів, українською мовою перекладалося діловодство державних установ. Відбувся бурхливий розвиток української культури, широке залучення до радянського культурного будівництва української інтелігенції.

Але з кінця 20-х років політика українізації поступово згортається і радянська влада повертається до політики русифікації, яка тривала вже фактично до самого розпаду Радянського Союзу. В Україні російська мова стає не тільки мовою міжнаціонального спілкування, але і по-справжньому рідною для багатьох українців, особливо мешканців великих міст України, східних та південних регіонів республіки. Багато хто з українців стали функціонально безграмотними у плані знання української мови. А ті, хто вважав українську мову рідною, повсякденно не спілкувалися нею. І таких було багато. Тобто, за радянських часів склалася ситуація, коли громадяни, що мешкали в Україні, не вважали рідною для себе мову своїх предків, своєї держави, не вивчали її та легко обходилися без неї.

Навіть у регіонах компактного проживання українців, де вони становили більшість, українська мова посувається на друге місце у побутовому спілкуванні, а тим більш у сфері освіти, науки, культури.

Усе це було наслідком мовної та загальної культурної політики, яка склалася в Україні ще за часів Російської імперії, коли

українська мова активно витіснялася з сфер наукового та культурного спілкування, діловодства, політичного життя. Багато представників інтелігенції, чиновництва, впливових кіл суспільства вважали для себе ганебним спілкуватися мовою простого народу, а для кар'єрного зростання необхідно було оволодіти російською мовою.

Політика русифікації часто приводила до того, що в деяких, навіть великих містах Української РСР були ліквідовані школи з українською мовою навчання.

З 1945 р. Україна була повноправним членом ООН, але в жодному документі не говорилося про державний статус української мови. У той же час, як вважають В.Іванішин, та Я.Радевич-Винницький, взагалі створювалися привілеї для російської мови¹².

За даними Всесоюзного перепису населення, проведеному у 1979 р., серед 36,5 млн. українців, які проживали в Українській РСР, не вважали українську мову рідною майже 4 млн. осіб¹³.

Проблема мови в державі не залишалася без уваги керівництва. Так, Президент України Л. Кучма у своїй книзі «Україна — не Росія» наводить такі цифри: за даними перепису 1989 року 12,3% українців, що жили в Україні, оголосили, що не вважають українську мову рідною. Він підкреслював, що не 12,3% усіх жителів республіки, а саме українців, а серед росіян, які проживали в Україні, взагалі 2/3 не володіли українською мовою. Усього в тодішній Україні не знали української мови 11,8 млн. осіб, або 23% населення республіки¹⁴.

Дослідження у цьому плані показують стійку тенденцію поширення русифікації в УРСР. За роки Радянської влади ця тенденція у менталітеті українців, особливо у східних та південних регіонах, закріпилася. Причому, ніхто не змушував у школах, інших закладах освіти дітей та їх батьків відмовлятися від вивчення української мови. Відмовлялися від неї добровільно і свідомо, враховуючи значення та широкі перспективи знання у суспільстві російської мови як мови міжнаціонального спілкування, яка надавала суттєві переваги під час вибору майбутньої професії, навчального закладу, місця роботи у масштабах усього Радянського Союзу. Про це свідчить, наприклад, те, що за даними на липень 1990 року питома вага продукції українською мовою на книжковому ринку України становила навіть менше 20%¹⁵.

У той же час в Радянській Україні, так само, як і в інших радянських республіках, панувала марксистсько-ленінська ідеологія

пролетарського інтернаціоналізму, заснована на перевазі загальнокласових інтересів над національними, на перспективі зближення і, за кінцевим рахунком, злиття націй, хоча, в той же час, ця ідеологія не відкидала необхідність «розквіту націй» як умову їх зближення.

Сумісне існування багатьох народів у межах однієї держави (Російська імперія, Радянський Союз) сприяло тому, що українці, так само як і представники інших національностей, брали активну участь у розвитку загальноімперської культури. Вони були включені у процеси державного культурно-політичного будівництва. Причому, значною мірою, і росіяни в Україні, і українці в Росії створювали сумісну культурну спадщину народів, у тому числі українського та російського. Культурні досягнення мають загальнолюдську цінність. Це означає, що російська культура та культурна історія завжди будуть тісно пов'язані з культурою та історією українською.

У Російській імперії та СРСР було загальне інтелектуальне господарство, власником якого є також Україна. Таким чином, майже неможливо точно визначити національну належність науково-технічних досягнень та всієї культурної спадщини. Багато хто з вчених-українців працював на єдину державу — Російську імперію, Радянський Союз, — не виділяючи суто українську науку, культуру.

У той же час держава найжорстокішими засобами боролася з проявами українського «націоналізму». Фактично кожне прославлення України сприймалося центральною владою як націоналізм, у чому була своя логіка тоталітарної системи, коли серед громадян однієї держави кожне утвердження української самобутності було потенційно «антимосковським», що підкреслювало відмінність українців від росіян, а це, на думку радянських керівників, могло привести до сепаратизму. За словами Я. Радевича-Винницького, не дивом було те, що вся номенклатурна верства денационалізувалася й асимілювалася, нерідко переходячи з «польськомовного» населення в «російськомовне» чи навпаки, аби розмовляти мовою влади, армії, освіти, панівної ідеології і т.д.¹⁶. Українська мова цілеспрямовано і невпинно витіснялася з усіх суспільно важливих сфер і навіть із побуту. Розглядаючи мову як фактор політики, Радевич-Винницький наводить слова М. Горбачова наприкінці його діяльності як Генерального Секретаря ЦК КПРС, який констатував: «...на Україні навіть доходило до того, що під загрозою була українська мова — мова великого народу». Автор підкреслює, що найстрашнішим наслідком тривалої політики

брутальної денаціоналізації України стало перетворення значної частини українців на «русскоязычное население»¹⁷.

Загальна криза радянського суспільства, яка проявилася у 80-х рр. ХХ ст., призвела до кардинальної реформи політичної системи, що, в свою чергу, сприяло демократизації суспільства, підриву основ тоталітарної системи, відродженню національної свідомості українського народу.

Дуже велике значення у цей період мало прийняття у жовтні 1989 р. Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР, у якому відзначалося, що українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Особливо відмічалось, що «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності»¹⁸. У статті 2 цього ж документа було вказано на те, що відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова¹⁹.

Як не дивно, перші заходи щодо реалізації цього закону викликали певну стурбованість та занепокоєння навіть з боку значної кількості українців, які недостатньо володіли українською мовою.

Подальші політичні зміни в державі привели до ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, яка поклала початок мирному процесу відродження державної незалежності. У цьому документі окремо зверталася увага на мовну проблему. «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»²⁰.

Історична подія — проголошення незалежності України — відіграла визначальну роль у процесі національного відродження. Становлення України як суверенної держави відбувалося одночасно з усвідомленням якісно нової історичної геополітичної ситуації. Незважаючи на спільність багатьох параметрів життєдіяльності двох сусідніх держав — України та Росії, у кожній з держав існують абсолютно відмінні геополітичні, культурні, економічні, ідеологічні тощо орієнтири.

Характерною рисою складного державотворчого процесу в Україні було те, що він відбувався без крові та національних конфліктів, хоча деякі проблеми суттєво впливали на внутрішнє становище,

а іноді і на зовнішньо-політичні стосунки. 90-ті роки ХХ століття розпочинають новий етап розвитку та функціонування української мови вже в незалежній Україні. Цей етап є досить нелегким для утвердження української мови в усіх галузях суспільного життя.

Розуміючи важливість та складність міжнаціональних відносин, Верховна Рада 1 листопада 1991 р. ухвалила «Декларацію прав національностей України», де у статті 1 підкреслювалося, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Відмічалось також, що дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом²¹.

Але прийняті документи не змогли відразу ж вирішити ряд проблем, що накопичувалися десятиріччями, серед яких також була мовна проблема, і в першу чергу російської мови та російськомовного населення. Багаторічна відсутність мовного українського середовища у деяких регіонах України та як наслідок нерозуміння громадянами необхідності переходу на українську мову у державі обумовили слабку зацікавленість значної частини населення вивчати та удосконалювати свою державну мову. Хоча варто наголосити, що національне виховання нерозривно пов'язане з мовою, історією, культурою, традиціями, обрядами та звичаями народу.

І, таким чином, питання державної мови, мов національних меншин, взагалі міжнаціональних відносин набуло великого значення. Як відмічають у своїй книзі В.Іванішин та Я.Радевич-Винницький, мова — це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття у вічності²².

Процес державотворення поставив завдання про необхідність перетворення української мови на державну мову як найважливішого засобу духовної консолідації нації, розвитку національної самосвідомості та становлення національної державності. У той же час, проведення різних заходів у цьому напрямі повинно враховувати реальний стан суспільної думки, фактичний рівень функціонування української мови у різних регіонах. Тим більше, що в Україні, як відомо, вельми значна російська діаспора, а майже 40% населення є російськомовними²³.

Прийняття Конституції України закріпило статус української мови як державної, у той же час захистило інші мови. У статті 10 відмічається, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Тобто слід зазначити, що особлива роль саме російської мови закріплена Конституцією України²⁴.

Успішне вирішення актуальних проблем духовного відродження українського народу, перетворення української мови на державну мову, тобто засіб широкого внутрішньонаціонального та міжнаціонального спілкування на території України, можливі лише в умовах збереження громадянського миру, міжнаціонального співробітництва, поваги демократичних прав та особистої гідності усіх людей, незалежно від національності, що складають народ України. При цьому не можна не враховувати специфічні особливості національного складу, історико-культурних традицій, функціонування мов як засобів повсякденного спілкування, що реально склалися та затвердилися у різних регіонах нашої держави.

У сучасних умовах, коли економічні та політичні проблеми в Україні в багатьох випадках пов'язуються з розривом нормальних та необхідних зв'язків з Росією, а українсько-російські відносини є, без сумніву, однією з ключових проблем для всього комплексу відносин із зовнішнім світом, то проблема перетворення української мови на державну набуває також політичного характеру, а її розв'язання стикається з твердим опором російськомовного населення, включно й українців, які не володіють рідною мовою.

У той же час, надання українській мові статусу державної, перетворення її на мову ділового та повсякденного спілкування на території України — важлива передумова розвитку національної та політичної спільноти населення на території України, що, у свою чергу, є умовою духовно-культурного відродження народу та економічного підйому країни. Таким чином, проблеми розвитку та розширення сфери функціонування української мови, національного духовного відродження та економічного добробуту тісно взаємопов'язані.

Аналізуючи стан мовної проблеми в Україні, Президент Л. Кучма зазначав, що політика держави повинна розірвати порочне коло, коли ставлення до мови значною мірою залежить від ситуації в економіці, науці та культурі, які, у свою чергу, визначаються національною самосвідомістю, що безпосередньо пов'язано з національною мовою, яка характеризує дух цього народу. Мова є однією з головних ознак етнічної нації²⁵.

Тому стратегія вирішення мовної проблеми передбачає врахування соціально-психологічної ситуації.

Проблема російської мови в Україні часто використовується як предмет політичних спекуляцій, особливо в період виборчих кампаній різного рівня. Іноді проблему російської мови деякі політичні сили пов'язують з національним пригніченням росіян. Питання захисту російської мови підтримує і Російська Федерація, представники якої неодноразово виступали за надання російській мові офіційного державного статусу на усьому пострадянському просторі.

Питання захисту російської мови в Україні сприймається Російською Федерацією настільки зацікавлено, що на адресу України Міністерство закордонних справ Росії 9 лютого 2000 р. направило ноту, де стверджувалося, що деякі сили в Україні мають наміри «видавити» російську мову.

У відповідь на цей документ Міністерство закордонних справ України заявило, що вважає безпідставними публічні звинувачення з боку деяких представників російських офіційних кіл у порушенні мовних прав російської національної меншості в Україні, та наводило данні, які спростовують ці твердження і відзначають, що в державі 2399 шкіл з російською мовою навчання, у яких нараховується 2 106 тис. учнів; 17, 6 тис. дітей (31,7% від загальної кількості) відвідують групи з російською мовою навчання та виховання у дошкільних установах; вищу освіту російською мовою здобувають 35% студентів України²⁶.

Поступово суспільство приходить до висновку, що якісне викладання української мови у школах є необхідною умовою загального процесу державотворення. У той же час російська мова завжди була одним з найважливіших шкільних предметів в Україні.

Серед засобів масової інформації періодичні російські видання на території України переважають за кількістю українські та є загальнодоступними. Аналогічна ситуація з телебаченням та радіомовленням, які достатньо насичені російською продукцією, у деяких випадках низькопробною.

У книжкових магазинах також переважає російська книга. Більше половини усього бібліотечного фонду України становлять російськомовні книжки.

Враховуючи все це, у сучасних умовах насильницьке нав'язування української мови, що сприймається частиною населення, як знехтування їхніх прав на користування рідною мовою, може

привести до соціального вибуху та загострення міждержавних українсько-російських відносин. Ці фактори потребують необхідності максимально відповідального, далекоглядного підходу до всієї культурної політики та розбудови відносин між Україною та Росією.

Така ситуація вимагає активізації українсько-російського співробітництва у гуманітарній сфері — проведення спільних наукових конференцій, видавничької діяльності, медіа-проектів, спортивних змагань, туристичних програм тощо.

Головна мета цього співробітництва — не допустити зростання антиросійських настроїв в Україні та антиукраїнських у Росії. Особливо важливим є те, щоб закріпити симпатію та дружні відносини між народами двох найбільших країн Європи.

Вирішення Україною та Росією цих проблем зможе гарантувати, значною мірою, розбудову демократичної держави та подальшу інтеграцію у світове співтовариство.

¹ Дяченко О. Рукотискання культур. Українсько-російські культурні відносини: 5 років незалежності // Політика і час. — 1996. — № 8. — С. 11–16; Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність. Міжрегіональна науково-практична конференція (Дніпропетровськ, 4–5 грудня 1997 р.): Тези доп. та повідомл./Дніпропетр. держ. ун-т / Ред.: В.В.Іваненко. — Д., 1997. — 61 с.; Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т укр.-рос. відносин / Ред.: С.Пирожков — К., 1998. — 155 с.; Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы III Международной науч.-практ. конф. (12–13 нояб. 1998 г., г. Киев). — К., 1999. — 256 с.; Диалог украинской и русской культур в Украине. Материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. (9–10 дек. 1999 г., г. Киев) / Фонд поддержки русской культуры в Украине (Рус. фонд), Комитет Верховной Рады Украины по вопросам прав человека, нац. меньшинств и межнац. отношений / Ред. Н.А.Шульга. — К., 2000. — 360 с.; V Міжнародна конференція «Українська діаспора в Росії» / В.С.Ідзьо // Укр. іст. журн. — 2002. — №4. — С. 152–153; В.І. Сергійчук Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — 432 с.; Лоскутов В.В. О гуманитарной составляющей российско-украинского сотрудничества / Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Зб. наук. праць. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2004. — 503 с.

² Іванішин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — С. 21.

³ Там само. — С. 23.

⁴ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. — К.: Либідь, 1993. — С. 28.

⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхощький, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища шк., 1997. — Ч. 1 — С. 260.

⁶ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. — Львів: Світ, 1991. — С. 544.

⁷ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича — С. 31.

⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — С. 430.

⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — Ч. 1 — С. 486.

¹⁰ Там само. — С. 489.

¹¹ Там само. — С. 516.

¹² *Іванішин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — С. 47.

¹³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч.2. — С. 508.

¹⁴ *Кучма Л.* Україна — не Росія. — М.: Время, 2003. — С. 258.

¹⁵ Там само. — С. 259.

¹⁶ *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997. — С. 214.

¹⁷ Там само. — С. 334.

¹⁸ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР: Прийнятий на десятій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання, 28 жовтня 1989 р. — К., 1991. — С. 3.

¹⁹ Там само. — С. 4.

²⁰ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — Ч. 2. — С. 577.

²¹ Там само. — С. 607.

²² *Іванішин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — С. 76.

²³ *Мадіссон В.В., Шахов В.А.* Сучасна Українська геополітика. Навч. посібник. — К.: Либідь, 2003. — С. 114.

²⁴ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — С. 5.

²⁵ *Кучма Л.* Україна — не Росія. — С. 258.

²⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин 1991–2003 рр./ Ред. кол.: М.І. Зверяков (голова), М.О. Левицький, С.О. Матвеев, А.В. Місуно та ін. Автор ідеї та керівник проекту В.М. Соколов. — Одеса: Астропринт, 2004. — С. 310.